

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років – ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Олександр УДОД

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ ІЗ РОЗШИРЕННЯ ДОКУМЕНТНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

1. Вступ, або аналітичні вступні зауваги

Комплексна неупереджена наукова оцінка явища, яке в останні роки ввійшло у свідомість українців як Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., узагальнення напрацювань істориків – як українських, так і зарубіжних, а також демографів і правників щодо його дослідження неможливі без розгляду джерелознавчого аспекту проблеми. Саме з цієї точки зору слід розглядати діяльність у зазначеному напрямку державних архівів України. Йдеться про їх внесок у становлення сучасної вітчизняної історіографії Голодомору, пошук нових архівних документів, їх опрацювання та введення до наукового обігу, і зрештою – розширення документної бази дослідження історії Голодомору. По суті, здійснюються документальна фіксація історії Голодомору, збирання доказової бази тези про те, що він був штучно організованою акцією сталінського комуністичного режиму проти українського селянства. Дослідження цієї теми передбачає також джерелознавчу критику, тобто так званий архівно-документний сегмент – визначення потенційної можливості тих нових архівних документів, які повсюдно вводяться до наукового обігу.

Ретельна оцінка діяльності державних архівів України по розширенню документної бази історії Голодомору є важливою складовою дослідження цієї важливої теми. Тим більше, що останнім часом жодні виступ чи стаття політика, демографа, правника, історика, пов'язані з темою Голодомору, не обходяться без посилання на архівні документи.

2. Актуальність проблеми

У діяльності державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору можемо чітко виокремити чотири важливі моменти:

– по-перше, це необхідність формування доказової бази Голодомору як геноциду проти українського народу;

– по-друге, існує потреба в розширенні й доповненні фактографічної бази для формування сучасної офіційної політики пам'яті в Україні, яка формується, зокрема, Українським інститутом національної пам'яті, іншими інституціями, як академічними, так і громадськими, і фіксується в урядових рішеннях, указах Президента, в постановах Верховної Ради України;

– по-третє, діяльність архівів по розширенню документної бази є свого роду пошуком додаткових аргументів у постійних дискусіях, які ведуться, зокрема, з російськими, а подеколи – й українськими, істориками, політтехнологами, політиками, які доходять у своїх писаннях до заперечення не тільки Голодомору-геноциду, а й навіть голоду в Україні в 1932–1933 рр. Так, окремі російські дослідники, зокрема професори В. В. Кондрашин і В. П. Данилов, згадуючи про метричні книги, які є в нашому розпорядженні, роблять висновок, що за ними не простежуються масштаби голоду, і, оскільки масової фіксації смертей від голодного виснаження немає, то й голодомору не було. Історик Кондрашин наголошує на певному пересмикуванні окремих фактів українськими дослідниками й архівістами на прикладі використання фотодокументів 1921–1922 рр. На його думку, фото, які відображають голод 1921 р., українські дослідники використовують для ілюстрування й формування доказової бази по Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. На такі закиди можемо відповісти: в історичній науці та археографії давно й чітко розмежовано поняття фотодокумента як інформаційного джерела, архівного джерела та світлин як засобу ілюстрування й доповнення, створення емоційного фону і т. д. Дослідники давно навчилися атрибутувати фотодокументи, виокремлюючи такі його параметри, як автор чи авторська колекція, час та місце створення фотодокумента, одиниця зберігання, інформаційне навантаження і т. ін.;

– четвертим аргументом на користь актуальності цієї проблеми є те, що діяльність державних архівів з виявлення нових документів про Голодомор допомагає ліквідувати документний дефіцит по окремих сторонах зазначеної теми, зокрема не підтверджені раніше документально факти селянського опору геноциду голодом, руху так званих “праведників”, тобто людей, які надавали допомогу голодуючим, рятуючи їх від голодної смерті, самого способу фіксації смертей тощо.

3. Роль архівів у формуванні джерельної бази історії Голодомору

В останні роки в Україні відбулося суттєве зростання археографічного фонду теми Голодомору. Архівістам та історикам вдалось опублікувати великі фундаментальні збірники документів. Це, по суті, – видання всеукраїнського масштабу. Йдеться про відомі збірники документів 1990 і

1992 рр., та найбільше з подібних видань – збірник 2007 р., упорядником якого є професор Р. Я. Пиріг. У ньому вміщено 681 документ з фондів українських та російських архівів.

На ролі архівів та їхніх зібрань у дослідженні Голодомору вже неодноразово наголошували історики та археографи. Так, у добре відомій колективній монографії “Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки” (К.: Наукова думка, 2003) весь перший розділ під назвою “Архівні джерела та збірки документів про Голод 1932–1933 рр. в Україні” (а це сторінки 8–108, тобто 100 стор.) присвячено характеристиці архівних джерел, що висвітлюють тему Голодомору 1932–1933 рр.

Останнім часом архівістам та історикам вдалося здійснити ретельну класифікацію документів за темою Голодомору. Усі ці документи добре науково опрацьовані, і склалася, на нашу думку, вже класична схема підбору і введення до наукового обігу таких документів за відповідними групами: 1) документи, які відображають діяльність вищих органів влади (це, як правило, Політбюро ЦК ВКП(б), Рада Народних Комісарів СРСР); 2) документи про діяльність органів республіканської влади, які дублювали розпорядження московського керівництва; 3) документи місцевих органів влади, якими раніше дослідники фактично нехтували, оскільки існувала тенденція шукати якісь найважливіші, сенсаційні джерела в центральних архівах, хоча масштаби Голодомору більше відображають якраз документи місцевого значення, що засвідчують на рівні кожного села чи району, як методично центральна рада організувала знищення українського селянства; 4) документи зарубіжного походження. Цей напрямок особливо активізувався в останні роки, коли вдалося опублікувати кілька збірників документів італійських та німецьких дипломатів, які в той час перебували в Україні, зокрема в столиці, Харкові, і в своїх донесеннях фіксували масові факти голоду в Україні 1932–1933 рр.; 5) документи особового походження, те, що раніше теж не бралось до уваги науковцями; зараз виявлено дуже багато листів, щоденників, записів спогадів, у т. ч. свідчень “усної історії”, спогадів очевидців і нащадків очевидців голоду в Україні.

При виокремленні форм і напрямків діяльності державних архівів щодо розширення документної бази дослідження Голодомору йдеться передусім про подальше виявлення документів. Зрозуміло, що поповнення бази документів здійснюється зараз переважно за рахунок отримання копій документів із зарубіжних архівосховищ, а також створення нових колекцій документів зусиллями архівістів та істориків. Йдеться про записи усних свідчень. Усі документи наших архівосховищ добре відомі, їх описано, але не секрет, що інтерес істориків, дослідників до тих чи інших питань періодично або активізується, або згасає залежно від соціальних запитів. З цієї причини існує ще дуже великий масив документів, яких і досі не торкалася рука істориків. За останній рік, зокрема, виявлено 137 622 нових документи, введено до наукового обігу, оприлюднено, заявлено про існування 104 113 документів. По-друге, архівісти разом із представниками органів місцевої влади складають зараз список населених пунктів, які постраждали від Голодомору. До нього вже внесено 9 085 міст і селищ в Україні. По-третє, здійснюється активна робота по збору свідчень “усної і-

торії”, зокрема архівістами безпосередньо записано 20 675 із 200 000 усних свідчень, які в цілому зараз зібрані в Україні. По-четверте, архівісти активно працюють над організацією виставок документів та оприлюдненням документів через ЗМІ. Тільки за останній рік центральними та обласними архівами проведено 231 виставку та 280 виступів на радіо та по телебаченню, здійснено 188 публікацій у газетах і журналах. По-п’яте, активно поповнюється електронними документами веб-портал Державного комітету архівів: на ньому в режимі онлайн розміщено документи 17-ти збірок, опублікованих архівістами. По-шосте, здійснюється публікація збірників документів; зараз уже відомо про понад 30 таких збірників, які можна віднести до видань загальноукраїнського або регіонального масштабу. По-сьоме, архівісти, особливо в областях, узяли активну участь у підготовці регіональних томів Національної книги пам’яті, яка в листопаді 2008 р. презентується в столиці і складається із 17-ти регіональних томів та одного зведеного тому. Це видання буде унікальним; за масштабами, глибиною дослідження і за необхідними для нас соціальними наслідками його можна порівняти хіба що з добре відомою 26-томною “Історією міст і сіл Української РСР”, яку свого часу ініціював і видання якої забезпечив академік П. Т. Тронько. По-восьме, активізувалася робота дослідників у читальних залах наших архівних установ. Як ніколи, за останній рік зріс інтерес до архівних документів з боку науковців, представників органів влади. Тільки за останній рік вони опрацювали 44 674 документи. Серед досліджуваних тем передує проблема Голодомору, насамперед у регіонах. По-дев’яте, завершується робота над формуванням найповнішого електронного архіву Голодомору, тобто Зведеного реєстру архівних документів за цією темою. В даному електронному архіві на сьогодні вже налічуються 1 754 документи; цей напрямок діяльності дістане подальшого розвитку, оскільки нині розробляється урядова програма дослідження Голодомору терміном до 2012 р. Методику виявлення документів уже опрацьовано. Тепер на порядку денному – наповнення цього електронного архіву. Триває робота над Реєстром меморіальних фондів, де на сьогодні вже маємо 7 000 позицій. Справа честі архівістів – долучитися до реалізації мети, поставленої Президентом України: створити Єдиний національний реєстр усіх джерел про Голодомор.

Архівісти разом із співробітниками Українського інституту національної пам’яті працюють зараз над Концепцією електронного архіву національної пам’яті. Постанова Уряду з цього питання сприяла б виокремленню серед цих документів сегмента джерел, які стосуються Голодомору, узагальненню і поданню його на сучасних носіях інформації. Нині активізувалася виставкова діяльність архівів. Але якщо раніше у цьому зв’язку йшлося виключно про демонстрування, експонування архівних документів, то тепер акцент зміщується на експонування книжкової продукції: це збірники документів, брошури, газетні публікації. Цього року, а саме 19 серпня 2008 р., Держкомархівом України разом із центральними та обласними архівами на міжнародній книжковій виставці було відкрито окремий стенд, який висвітлював видавничу діяльність архівів. Центральною темою була, звісно, тема Голодомору 1932–1933 рр.

Вінчає роботу архівістів з розширення документної бази дослідження Голодомору звіт усіх центральних і обласних архівів 18 листопада 2008 р. у столичному Українському домі. Архівістам є чим звітувати перед Президентом, перед Урядом, перед усім українським народом про свої здобутки за останній рік по темі Голодомору.

Документи, виявлені й опрацьовані архівістами останнім часом, засвідчують ряд важливих моментів:

– на нашу думку, відбуваються певні зміни у видовому складі документів, що залучаються до наукового обігу. Якщо раніше перевага віддавалася тим з них, які були створені органами влади, то тепер акцент зміщується на пошук, виявлення, публікацію документів особового походження, спогадів учасників, свідків Голодомору, у т. ч. зарубіжних;

– усе більше документів, які ми вводимо в обіг, відображають селянський повстанський рух, опір Голодомору. Цим самим вдається потроху долати той стереотип, який склався раніше і про що писали професійні історики: що терор голодом – це найстрашніший терор, голод паралізує волю, думки, діяльність людини, і в результаті українські селяни не могли протистояти голоду. Однак документи, які раніше були засекречені, ретельна пошукова робота архівістів й істориків показують дещо іншу картину: все ж таки селяни в Україні в періоди колективізації та голоду 1932–1933 рр. активно боролися проти дій влади, спрямованих на їх винищення. У цій справі нам допомагає спільний проект, який здійснюється Державним комітетом архівів разом з істориками Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, товариством “Меморіал”. Чимало документів, що зберігаються в держархіввах Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської, Харківської, Чернігівської областей (сподіваюсь, вони найближчим часом будуть опубліковані), якраз і відображають селянський повстанський рух зазначеного періоду;

– у видовому складі джерел усе більше місця займає сегмент “Зарубіжна архівна україніка”, тобто документи з історії Голодомору, які виявлено в результаті нашої співпраці з архівістами зарубіжжя. Державний комітет архівів України має 23 міжнародні міжвідомчі двосторонні угоди. Базуючись на положеннях цих угод, вдалося направити дослідників, істориків, зокрема В. І. Сергійчука, до Казахстану, Ставрополя, Краснодару, де виявлено документи, які беззаперечно підтверджують: у цих регіонах, густо заселених українцями, політика сталінського керівництва була спрямована передусім проти українського селянства. Це простежується, зокрема, по архівних матеріалах, виявлених у Казахстані. Якщо казахським селянам, серед яких теж лютував голод, було дозволено лишати свої населені пункти, внаслідок чого багато з них перемістилися хто в Китай, хто в Сибір, хто на Тибет, цим самим врятувавшись від голодної смерті, то українцям було заборонено покидати місця свого проживання, вони, по суті, були блоковані і помирили там голодною смертю. Така ж саме картина щодо українців спостерігалася на Ставропольщині та в Краснодарському краї.

У ході реалізації двосторонньої угоди з білоруськими архівістами уже виявлено документи, які показують, зокрема, реакцію білоруського населення на події в Україні в 1933 р. Сторінки історії Голодомору допомага-

ють детально висвітлити й документи, отримувані від румунських колег, з Російської Федерації, із Польщі.

Певною особливістю формування сучасної документної бази Голодомору є те, що ми виявляємо й публікуємо не тільки документи, які фіксують сам факт Голодомору, а й ті з них, що допомагають розкривати важкий, болісний, складний процес його усвідомлення, з'ясування того, як ці сторінки нашої трагічної історії впливають на формування суспільної свідомості населення України в цілому, і насамперед молоді. Колекції державних архівів в останні роки поповнилися унікальними, цікавими, важливими і цінними в науковому відношенні конкурсними роботами учнів, студентів, аспірантів, педагогів, які створено на архівних матеріалах, на свідченнях “усної історії”. Так, завдяки школярам Донеччини поповнилася відома колекція фотодокументів М. Железняка. А школярами Вінниччини було доведено той факт, що в більшості сіл області кількість померлих від голоду в 1932–1933 рр. перевищує кількість загиблих у період Другої світової війни. Між тим, такий висновок можна зробити лише шляхом безпосередньої пошукової роботи, складання поіменних списків жертв Голодомору та загиблих у роки війни.

Архівні документи свідчать, що практично в кожному районі існував рух “праведників”, тобто були люди, які допомагали іншим вижити в період Голодомору. Такі факти зафіксовано, зокрема, у ході пошукових робіт у селищі Петриківка Дніпропетровської області учнями та студентами. Вони й опублікували матеріали про цих “праведників”. Відомий факт по Київській області, коли директор Дударківської школи В. Я. Івчук рятував дітей від голодної смерті. За це у 2007 р. Президентом України йому посмертно було присвоєно звання “Герой України”. Луганські архівісти виявили факт масової загибелі від голоду вихованців дитячого будинку. Як відомо, в 1930-ті роки в метричних книгах людям, які фіксували факт смерті, було заборонено ставити своє прізвище й підпис (мабуть, для того, щоб свідків не було). Між тим, у документах, виявлених у Держархіві Луганської області, записи про масову смерть дітей підписано завідуючою тогочасним ЗАГСом Михайловською. Вона чітко вказала й причину смерті: “голодна хвороба”.

У відзначеному вище вагомому збірнику документів, упорядником якого є Р. Я. Пиріг, опубліковано 74 документи місцевого значення. Проте на сьогодні виявлено сотні тисяч подібних документів. На нашу думку, слід приділяти більше уваги публікації, аналізу й уведенню до наукового обігу документів місцевого значення – на рівні села, району, з якими безпосередньо пов'язані так звані “чорні дошки”. Наприклад, останнім часом активізувалися й архівісти Києва у виявленні документів про голод. Раніше при дослідженні цієї болючої теми акцент робився тільки на село, існував певний стереотип про те, що голод був виключно на селі. Один із останніх документів, виявлених в архівах Києва, свідчить, що внаслідок Голодомору було знищено 34 населених пункти поблизу Києва, а це 35 тис. селянських господарств. Різко зменшилася кількість мешканців Києва. Якщо на осінь 1931 р. їх налічувалося 586 тис., то на початок 1934 р. ця кількість зменшилася вже до 510 тис. По Києву виявлено понад

400 нових архівних документи, які переконливо доводять, що населення міста також голодувало.

За змістом зазначені документи можна розподілити на чотири групи. До першої належать документи, що відображають стан у приміській смузі, процеси суцільної колективізації сільських господарств, розкуркулення, стягнення із селян податків, усупільнення худоби, тотальну хлібозаготівлю. Друга група документів містить відомості про катастрофічний стан із постачанням хліба до міста, незадовільне харчування в дитячих закладах, лікарнях, на промислових підприємствах, зменшення норм постачання хліба населенню, дані про скорочення витрат борошна на випічку хліба. Третя група джерел стосується проблеми безпритульних дітей, адже тільки за вересень – початок листопада 1932 р. було вилучено з вулиць міста і розміщено в дитячих установах 2 368 безпритульних дітей. І особливо кричуща цифра: карантинні приймальники були завантажені в Києві на 200–300 відсотків. Дійшло до того, що з осені 1932 р. на вузлових залізничних станціях Фастів – Ніжин було організовано загороджувальні заходи, аби припинити приплив до Києва безпритульних дітей. Четверта група доку через епідемії висипного та черевного тифу, кишково-шлункових захворювань, туберкульозу.

Архівні документи проливають додаткове світло на трагедію Голодомору, на складність цього явища, на особливості морально-психологічної обстановки в українському суспільстві в цей період. Сьогодні є активно обговорюваною проблема організаторів і винуватців Голодомору, що неоднозначно сприймається в суспільстві. Слід зважати на той факт, що нерідко так звані уповноважені, які діяли в українських селах і виявляли хліб, відбирали продовольство, були поставлені, по суті, в безвихідні умови, вимушено діяли проти власного народу. Це була їхня особиста трагедія. Документи, які зараз виявлено архівістами, показують і цю сторінку історії українського народу. Зокрема, низка документів Держархіву Кіровоградської області засвідчує факти самовбивства – суїциду серед виконавців хлібозаготівель. Збереглися навіть передсмертні записки, в яких ці люди писали, що влада поставила їх проти народу і вони обрали смерть для себе, ніж спричиняти смерть інших.

4. Метричні книги та книги реєстрації актів цивільного стану як джерело з історії Голодомору

Новий масив документів зазначеного періоду, який лише нещодавно став доступним для дослідників і є цінним джерелом з історії Голодомору, – це метричні книги та книги реєстрації актів цивільного стану. При їх дослідженні велике значення має налагодження спільних зусиль, спільної діяльності істориків і демографів.

Суспільство ставить питання: так скільки ж людей загинуло внаслідок Голодомору? Історики або хтось інший не можуть однозначно відповісти на це запитання. Історики вважають своїм завданням підрахувати прямі втрати від Голодомору. Сьогодні, якщо говорити про них, виходить більш-менш консолідована цифра – 3,9 млн. Демографи ж ідуть далі, вони

обраховують і непрямі втрати, тобто тих людей, які не народилися, а їх, за підрахунками демографів, 1,1 млн. чоловік. Беруть до уваги й подальші події, які підривали й основи нормального життя, й можливість відтворення населення. Коли ми чуємо, наприклад, у виступах Президента про те, що український народ втратив від цієї трагедії до 10 млн. чоловік, то це, очевидно, всі обрахунки втрат українського народу, що, якраз, і є реальними. Історики й архівісти поклали великі надії на метричні книги для того, щоб документально підтвердити кількість жертв Голодомору. Зважаючи на їхню цінність як історичного джерела, архівісти провели протягом останнього року велику роботу з приймання метричних книг, книг реєстрації смертей відділів запису актів цивільного стану. Станом на вересень 2008 р. державними архівами прийнято на постійне зберігання від районних і міських відділів юстиції 12 311 таких книг. Це книги за 1932–1933 рр., оскільки нині закінчується 75-річний термін їх зберігання в органах юстиції. По 1933-му року очевидно, що прийняли їх достроково. У відділах РАЦС ще залишилося 3 899 книг цього періоду, які найближчим часом теж будуть передані архівам.

Опрацювання реєстраційних книг підтверджує висновки демографів: в Україні не народилися приблизно 1,1 млн. дітей. Окрім того, повсюдно виявлено документи, які засвідчують, що на місцях отримували розпорядження не реєструвати смерті дітей віком до одного року, а смертність серед цієї вікової групи була найбільшою. Тобто по цих книгах неможливо зафіксувати кількість смертей, вони є неповними і фрагментарними. За даними книг реєстрації актів цивільного стану простежується жахлива картина – різке скорочення очікуваної тривалості життя українців у 1932–1933 рр., а саме: на 7,3 роки для чоловіків і 10,9 роки для жінок. Це – ще одне переконливе свідчення того, що голод 1932–1933 рр. є найстрашнішим злочином влади проти власного населення. Слід враховувати при цьому й особливості діловодства 1930-х років, яке здійснювалося вкрай погано, безграмотно, фрагментарно. До того ж, зазначені книги характеризуються наявністю згасаючого тексту, через що відтворити повну картину подій просто неможливо. Її з'ясуванню перешкоджає й той факт, що радянська влада, окрім того, що забороняла фіксувати факти смерті дітей віком до одного року, так само забороняла чіткий запис причини смерті та діагнозу.

Ситуацію ускладнює те, що переважну більшість книг РАЦС втрачено. Особливо великі втрати були в 1941 р. Окрім того, більшість цих книг не повернулись на Україну після евакуації під час Другої світової війни.

Неможливо, мабуть, знайти якийсь один, найголовніший документ, який би засвідчив злочин Сталіна і московського керівництва проти українського селянства. А тому в даному напрямі потрібні комплексний підхід, збір абсолютно всіх дотичних до цієї теми документів, що усією своєю сукупністю уможливають висновок про Голодомор як геноцид проти українського народу.

Тема дослідження Голодомору – невичерпна, і завданням архівістів є реалізація Урядової програми дослідження Голодомору до 2012 року. На часі – розширення тематики виявлення і дослідження публікацій доку-

ментів на тему Голодомору. Важливим завданням архівістів є активізація публікації документів, адже й до сьогодні збірників документів всеукраїнського рівня підготовлено ще дуже й дуже мало.

Отже, велика, масштабна, серйозна робота з розширення документної бази з історії Голодомору – ще попереду.

Udod O.

**Activities of Ukraine's State Archives Respecting Increase
of Document Research Database Related
to the 1932–1933 Famine**

The article is focused on the impact respecting search of new archival sources related to the history of the Famine; their control and movement with a view of formation of the national memory, improvement of evidence basis of the Famine as genocide against Ukrainian people. The article includes the description of various archivists' activities with regard to the Famine; classification of archival documents; analysis of the vital statistics record books as historical sources of the Famine.